

372.

4

1/6

BAHUBIBAHABADA

A DISCOURSE ON THE
HINDU POLYGAMY.

BY

PANDIT TARANATHA TARKAVACHASPATI.

Calcutta :

PRINTED AT THE KAVYAPRAKASHA PRESS.

1872.

*To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. Govt.
Sanskrit College of Calcutta.*

बहुविवाहवादः ।

गवर्णभेष्टसंस्कृतविद्यालयाध्यापक-
श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण-
विरचितः,
तेनैव संस्कृतः ।

१९१९ संवत्सरे

१९१९

कलिकाताराजधान्याम्

८४

१८

सिद्धलिया-हरिपालस्य रथ्यायां ७ संस्मरणे

काव्यप्रकाशयन्त्रे

श्रीकालीकुमार-चक्रवर्तिना

छद्रितः ।

Ind L 2203.5

~~Ind L 2203.5~~

बहुविवाहवादः ।

ईशं नत्वा दृष्टतेऽल वेदादिशास्त्रमानतः ।
एकस्य कामतोऽनेकस्यर्थापाधिपीडनम् ।
धर्मतत्त्वं बहुमुखनां बोधनावैव नवृत्ततिः ।
तेनैव कृतकत्वोऽस्मि न जिनीयास्ति चेन्नतः ॥

तत्रादौ विवाहपदार्थो निरूप्यते । विवाहो नाम विजा-
तीयसंस्कारप्रयोजकं ग्रहणम् । ग्रहणञ्च ममेयमिति स्वस्व-
त्वात्पदोभूततया ज्ञानं स्वत्वञ्च प्रतिग्रहादिजन्यम् । सति च
प्रतिग्रहादिना स्वत्वे विजातीयसंस्कारकरणयोग्यत्वात्, असति
च स्वत्वे तदसम्भवादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वत्वस्यैव संस्कार-
हेतुत्वे तदुपायप्रतिग्रहादीनां तादृशसंस्कारप्रयोजकत्वम् ।
स च संस्कारः पाण्यादिग्रहणपूर्वकतद्विहितमन्त्रावधि
सप्तपदीगमनविहितमन्त्रान्तमन्त्रसमुदायकरणक्रियाकलापः
तज्जन्यादृष्टविशेषो वा सती गुणान्तराधानस्यैव संस्कारपदार्थ-
तया तादृशक्रियाकलापस्य तज्जन्यादृष्टविशेषस्य वा प्रकृते सं-
स्कारपदार्थत्वौचित्यात् ।

पाणिग्रहणिका मन्त्रा निवर्ते' दारवचचम् ।
तेषां मिठा तु विघ्नेवा विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥

इति मनुना च तथैव प्रतिपादितम्, (मन्त्राः) मन्त्रकरण-

क्रियाकलापाः तज्जन्यादृष्टविशेषा वा आयुर्वे^{१०} दृतमित्यादि-
वदुपचारात्, अन्यथा मन्त्राणां शब्दरूपतया आकाशमात्र-
गुणत्वेन दारलक्ष्यत्वानुपत्तेः ।

माषिचहसंस्कारः सवर्णाक्षरपदिशते इति ।

वाणिग्रहणसंस्कार इति वदता च मनुना विवाहस्य
संस्काररूपत्वं प्रकटीकृतम् । प्रकटीकृतञ्च—

विवाहमात्रं संस्कारं न्यूहोऽपि सभते सदेति

स्मृत्यन्तरेण विवाहस्य संस्काररूपत्वम् ।

क्षपिद्वभ्यः पिता दद्यात् स्रुतसंस्कारकर्मणि ।

पिण्डलोहहनाग्नेषां तदभावेऽपि तत्प्रक्रमादिति ॥

उद्वाहतत्त्वधृतच्छन्दोगपरिशिष्टवचने श्रीहहनादित्युक्तेः
उद्वाहस्य संस्काररूपत्वम् भङ्गेयाक्तम् । तथा हि संस्कारकर्म-
ण्येव पितादेः आह्वविधानात् विवाहस्य संस्काररूपत्वाभावे
कथङ्कारं तदभिविधिकथनं सङ्गच्छेत । अतएव दशविधसंस्कार-
मध्ये विवाहगणनम् ।

अत्र वचने सुतसंस्कारकर्मणीत्युक्तेः—

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि नैद्युने ।

इति मनुवचने दारत्वसंपादके कर्मणीत्युक्तेश्च विवाहस्य
क्रियाकलापरूपत्वं सुव्यक्तमेव । एवञ्च

सुतः प्ररं समाहृतः कुर्याद्धारपरिपह्नित्वादि ।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ विवाहे अप्राप्तप्रापकत्वरूपोत्पत्तिविधि-
त्वम् ग्रहणमात्रस्य विवाहरूपत्वे तस्य च रागत एव प्राप्त-
त्वेन तदंशे उत्पत्तिविधित्वासम्भवेन तत्र ग्रहणस्य प्राप्त-
त्वेष्वपि प्रागुक्तसंस्कारस्याप्राप्तत्वेन तदंशे एव विधित्वसम्भवः
“सविशेषणो हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति
विशेष्ये बाधे इति न्यायस्य जागरूकत्वात् । अत एव दध्ना
जुहोतीत्यादि श्रुतौ होमस्य प्राप्तत्वेन तदंशे उत्पत्तिविधित्वा-
सम्भवेन अधिकरणकत्वमात्रांशे उत्पत्तिविधित्वं भीमांसाया-
भुररीकृतम् उररीकृतञ्च “अरुणश्चापिङ्गाक्ष्या एकहाचन्या
गवा सोमं क्रीणाति” इत्यादौ गोविशेषणीभूतारुणादेर्विशेष्य-
द्वारा क्रयसाधनत्वेन गुणविधित्वम् ।

किञ्च तादृशसंस्कारप्रागभावसहकृतग्रहणादेरेव स्वत्व-
हेतुत्वं न तु तद्विहीनस्य ।

ब्रह्मादपहृता कन्या मन्त्रैवेदि न संस्कृता ।

अन्यस्यै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सेति ॥

पराशरभाष्यादिदृष्टकात्यायनवचनेन राज्ञसादौ अप-
हरणमात्रे,

अङ्गिर्व्याचां प्रदत्तायां निवेतोर्ध्वं वरो वदि ।

न च मन्त्रोपनीता तु कुमारी पितरेव सेति ॥

उद्वाहृतत्वदृतवशिष्टवचनेन बाहुमात्रदाने उदकपूर्वकदाने
वा मन्त्रसंस्काराभावे अन्यस्यै देयेति, यथैव कन्या (पितृसम्ब-

न्धवती) इति चोक्तेः, प्रतिग्रहीतुः स्वत्वानुत्पत्तेर्भङ्गो गतोऽस्य । (मन्वो-
पनीता) मन्वकारणकसंस्कारवतीत्यर्थ इति रघुनन्दनः । एवञ्च

प्रदानं साध्यकारणमिति ।

यत्तत् सन्धा प्रदीयते ॥

इत्यादिमन्वादिदिवचने प्रब्रह्मस्वरसात् तादृशसंस्कारप्रागभाव-
सहस्रतदानस्यैव स्वत्वहेतुत्वमङ्गीकार्यं सर्वसामञ्जस्यात् । अनु-
त्पद्यमानस्य तु प्रागभावानङ्गीकारात् न दानमात्रात् स्वत्वम् ।

किञ्च ग्रहणमात्रस्य विवाहत्वे गृहीतद्रव्यस्य दानविसर्गा-
दिना स्वत्वनाशस्यैवोचितत्वे

न निष्कृतिविसर्गाभ्यां भर्तृभोग्यां विवृण्वते इति ।

स्मृतौ विक्रयदानादिना स्वत्वनिवृत्तिविरहस्योक्तिरनुचिता
स्यात् । संस्काररूपत्वे च भाव्यात्वस्य यावदाश्रयमनुवृत्तेः न
क्रयादिना तस्य निवृत्तिरित्युचितमेव । अपरञ्च ग्रहण-
मात्रस्य यथा कथञ्चित् स्वत्वाधायकत्वेऽपि न समपुण्यापुण्यफल-
भागिलोपपादकत्वम् संस्कारविशेषस्यैव दम्पत्योरेकहृदयत्वा-
पादकत्वेन तथात्वस्यौचित्यात् । आर्यते च भाव्यायाः पुण्या-
पुण्यतुल्यत्वम् ।

अरीरार्धं कृता जाया पुण्यापुण्यफले समेति ।

अस्मिभिरस्त्रीणि नांसेर्णांशानि त्वया त्वचमित्यादि ।

दायभागादिदत्तश्रुत्यादिना च दम्पत्योरेकअरीराधायक-
त्वेन संस्कारस्य कल्पनात् तथात्वौचित्यम् ।

य च संस्कारः दम्पतिनिष्ठः, एकस्यापि संस्कारस्य जाते-

आदिन्यायेन उभयनिष्ठत्वाभ्युपगमात् यथा एकेनैव जातेष्वादि
कर्माणां पुत्रस्य संस्कारः, कर्तुः पितादेरदृष्टविशेषश्च, यथा
वा एकेन आद्यकर्माणां पितादिहस्तिफलकादृष्टं, कर्तृनिष्ठा-
दृष्टविशेषश्च जन्यते एवमत्रापीति मीमांसासरणिरनुसरणीया ।

भार्याशब्दस्य पतिशब्दस्य च प्रवृत्तिनिमित्तमपि तादृश-
संस्कार एव

नोदकेन न वाचा च कथायाः पतिरुच्यते ।

प्राचिपद्वयसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे ॥

निर्णयसिन्धूद्वाहृतत्त्वादिष्टवचनेन तथैवीक्षे:

प्राचिपद्वयेन जावार्त्तं, कर्तुः च

जावापतित्वं सप्तमे पदे इति ।

उद्वाहतत्वद्वयपुहारीतवचनेन तथोक्तेः

एतदभिप्रेत्यैव रघुनन्दनेन उद्वाहतत्वशेषे “भार्याशब्दो
हि यूपहवनीयादिवदलौकिकाङ्गसङ्केतलौकिकसंस्कारयुक्तस्त्री-
वचन” इत्युक्तम् यथा काष्ठमात्रस्य न यूपशब्दवाच्यता न वा
वह्निमात्रस्याहवनीयशब्दवाच्यता किन्तु अलौकिकमन्त्रकरण-
संस्कारवत्त्वेनैव तत्सच्छब्दवाच्यता एव भार्याशब्दस्यापीति
निकर्षः । अत एव

भार्याः कार्य्याः सजातीयाः सर्वेषां त्रेवस्यः सृष्टिरिति ।

दायभागदत्तपैठीनसिक्चने भार्यायाः कार्य्यत्वासम्भवेऽपि
सविशेषणे हीत्यादि न्यायेन भार्यात्वस्य कार्य्यत्वसम्भवेन
तथोक्तिः सङ्गच्छते । एवं सिद्धान्ते स्थिते कश्चित् विवाह-

ब्रह्मस्य सोऽयं देवदत्त इत्यादिवत् जहदजहत्स्वार्थलक्षणया
विशेष्यमात्रपरत्वमवसेयम् तदभिप्रायेणैव हरिवंशे चित्रदू-
पाख्याने—

पाणिपद्ममन्त्राणां विज्ञं चक्रे सुदुर्मतिः ।

नेन भाव्यां कृता पूर्वां कतोद्याहा परस्व वै ॥

इत्युक्तम् एवमेव रघुनन्दनभट्टाचार्याणामाशयः ।

तथा च विधिसमभिव्याहृतस्थले सर्वत्र भार्यादिब्रह्मणो
विवाहब्रह्मस्य च संस्काररूपविशेषणपरत्वम् अनुवादाख्यायि-
कादिस्थले तु ग्रहणपरत्वमिति विवेकः ।

एवञ्च विशेषीभूतग्रहणस्यैव ब्राह्माद्यष्टविधदानादिप्रयो-
ज्यत्वादष्टविधत्वं संस्कारस्य तु सर्वत्रैव समानत्वम् । अत एव
प्रागुक्ते बलादपहृता कन्येत्यादिवचने व्यतिरेकमुखेन संस्कार-
स्यैव विवाहरूपत्वं व्यक्तमुक्तम् ।

गन्धर्वादिविवाहेषु शुभो वैवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यश्च त्विभिर्न्ययैः समर्थैश्चाग्निवाचित्वा इति ॥

निर्णयसिन्धुपराशरभाष्यादिष्टतदेवत्ववचने तु

स्यष्टं तथोक्तम् । अत्र त्विभिरिति विशेषणात् विप्रस्य न
तत्राधिकार इति विशेषः ।

गन्धर्वोत्तरपैशाचा विवाहा राजसूय वः ।

पूर्वं परिश्रयस्तत्र पचाद्दोभो विधीयते ॥

इति निर्णयसिन्धुपराशरभाष्यष्टतच्छब्दोपपरिश्रितवचने
च तथैव सुव्यक्तमुक्तम् ।

बहुविवाहवादः ।

७

तत्राद्यं विशेषः सवर्णायाः पाण्डुर्यहणेन संस्कारः, अस-
वर्णानां तु चक्षियादीनां विप्रेण शरादेर्ग्रहणेनेति ।

पाण्डुर्यहणसंस्कारः सवर्णांरूपदिश्यते इति ।

शरः चक्षिवया पात्रः प्रतोदो वैश्वकन्यवेति च ॥

मनुना तथैव प्रतिपादनात् ।

स च विवाहः धनार्जनादिवत् पुरुषार्थ एव न क्रत्वर्थः क्रत्व-
र्थत्वे द्यूपादिसंस्काराणामिव प्रतिकर्मावृत्तिप्रसङ्गः । पुरुषार्थत्वेन
विहितस्यापि तस्य पत्नीकर्तृकाज्यावेक्षणादिरूपाङ्गसम्पादन-
द्वारा क्रतूपकारकत्वं न खतः, यथा धनार्जनस्य पुरुषार्थत्वे-
न विहितस्यापि क्रतुसाधनद्रव्यसम्पादनद्वारा क्रतूपकारकत्वं
तथा । एवञ्च विवाहस्य धर्मार्थत्वोक्तिः आज्यावेक्षणादि-
संस्काररूपाङ्गसम्पादकत्वेनैव, न खतः, तस्य पुरुषार्थत्वेनैव
विधानादित्युरीकार्थम्—व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्ठात् ।

स च विवाहः त्रिविधः पुत्रार्थो धर्मार्थः रत्यर्थश्च तत्र रति-
सुखस्य रागप्राप्तौ तदुपायस्य स्त्रीगमनस्यापि रागप्राप्तौ सत्यां
खदारनिरतः सदेति ।

मानववचनस्य परदारान् न गच्छेदिति परिसङ्ख्यापरतायाः
सर्व्वैः स्त्रीकारेण परदारगमननिषेधात् तदुदासेन अनिषिद्ध-
स्त्रीगमनं ब्राह्मविहितस्त्रीसंस्कारं विनानुपपन्नमिति अनि-
षिद्धताप्रयोजकः संस्कार आचिष्यते । आचिष्यते च “औरस-
पुत्रोत्पत्तिः अनिषिद्धस्त्रीगमनं विनानुपपन्ना” इति औरस-
पुत्रोत्पत्त्यन्यथानुपत्त्या ब्राह्मविहितः संस्कारः । अत एव

सर्वथायां संस्कृतायां सवस्तुपादयेत्तु वम् ।

औरसं तं विजानीयादिति ॥

स्मृतावौरसशब्दनिर्वचनाय संस्कृतायामित्युक्तम्

अपत्यं धर्मकार्याणि पुत्रपुत्रा रतिरसना ।

दाराधीनसया स्तनः पितृव्यामात्मनश्च ह—

इति मनुना च अपत्यादेर्दाराधीनत्वं प्रतिपादितम् तेन
विवाहस्य अपत्याद्यर्थत्वलाभः । तत्र—

पुत्राणो नरकाद्व्यक्ताव् पितरं लावते सुतः ।

तस्याव् पुत्र इति प्रोक्त इत्यादि

दायभागवतवचनेन पुत्रामकनरकनिस्तारकत्वेन पुत्र-
शब्दनिर्वचनात् पुत्रस्य नरकरूपदुःखतिवृत्तिरूपस्य स्वरतः-
प्रयोजनस्य साधनत्वेन पुरुषार्थत्वम् 'परदारान् न गच्छेत्'
इत्यादिशास्त्रेण परदागमनस्य निषेधेन तत्परिहारेण
स्वयमभिगमसाध्या पुत्रोत्पत्तिः भार्यात्वरूपसंस्कारं विनातु-
पक्षेत्यनुपपत्तिज्ञानसहकारेण पुत्रादेर्दाराधीनत्वं कल्प्यम् ।
सस्त्रीको धर्ममाचरेदित्यादिशास्त्रेण धर्मकार्येषु दम्पत्योः
सहाधिकारप्रतिपादनेन धर्मकार्याणां दाराधीनत्वम् तच्च
धनवान् सुखीत्यादौ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहबोधमर्थ्यादया
विशेषणीभूतधनादीनां यथा प्रयोज्यतया सुखादावन्वयस्यैव
दाराणां धर्मं प्रयोज्यतयाऽन्वयेन धर्मादेर्दरप्रयोज्यता-
लाभः । गार्हस्थ्योचितधर्ममात्राणां फलत्वकथनाय धर्मकार्या-

णीत्युक्तम् । दुःखासम्भिन्नसुखस्वरूपस्वर्गस्य मुख्यप्रयोजनतया तदुपायभूतधर्मादेः पुरुषार्थत्वम् । एवमलौकिकसंस्काररूप-
भार्यत्वस्य अलौकिकादृष्टद्वारा मुख्यप्रयोजनद्वयार्थत्वमभि-
धाय लौकिकसुखसम्पादकस्य शुश्रूषादेस्तत्फलत्वमन्तेऽभि-
हितम् । तथापि शुश्रूषायाः असंस्कृतदासादिसाध्यतया
अनैकान्तिकत्वात् न विवाहफलत्वम् किन्तु रतेरेव, तथा च
रतिफलोद्देशेनैव कृते विवाहे नान्तरीयकविधया शुश्रूषादि-
सम्भवः इति विवाहस्य न तदर्थत्वम् । किञ्च विवाहजन्यसं-
स्कारस्य दम्पतिनिष्ठतया दम्पतिगतयोरेवापलब्धधर्मकार्ययो-
र्यथा विवाहप्रयोजनत्वम् एवमुभयनिष्ठरतिसुखसाधनत्वेन
रतेरेव विवाहार्थत्वं युक्तम् न शुश्रूषाजन्यसुखस्य, तस्य पति-
मात्रनिष्ठत्वादैकान्याभावाच्च इति दम्पतिनिष्ठसंस्कारस्य न
तत्प्रयोजनत्वम् । इत्थं लौकिकसुखसाधनस्य रतेरेव विवाह-
प्रयोजनत्वमुक्तम् । तच्च अनिविहस्त्रीभिगमजन्यं रतिसुखं
विवाहसंस्कारं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानसहकारेण
कल्प्यते । यद्यपि धर्मार्थविवाहेनैव स्त्रियाः संस्कृतत्वात् तद-
भिगमनस्यानिविहत्वात् अनिविहस्त्रीगमनसिद्धेः विवाहस्य
रतिफलत्वकल्पनमनुचितम् तथापि रतिरुत्तमेति विशेषणात्
उत्कृष्टरतेश्च बहुस्त्रीसाध्यतया बहुस्त्रीविवाहस्य उत्कृष्टरति-
साधनतया तत्फलत्वम् ।

इत्थेवं विवाहस्य अपत्यादिचित्तप्रयोजनत्वं प्रथमाद्धे
दर्शितम् । उत्तरार्धे तु धर्मकार्याणां स्वर्गद्वारेव, अपत्यस्य

पितृणामात्मनश्च स्वर्गसाधनत्वेनैव विवाहप्रयोजनत्वमित्येव
दर्शितम् न तु स्वर्गस्य पृथक् प्रयोजनत्वम्—अपत्याद्यर्थत्वकथ-
नेनैव गतार्थत्वात् । अपत्यस्य स्वर्गसाधनत्वन्तु

उत्तरे च लोकान् जयति पौत्रेष्वानन्तरमश्नुते इत्यादिना
लोकानन्तरं दिवः प्राप्तिः उत्तपौत्रप्रपौत्रकैः ।

इत्यादिद्यान्नावस्थावचनेन च प्रतिपादितम् तस्यैवेदम् ।
एवं स्थिते विवाहस्य त्रिविधफलत्वे

अश्वपिच्छा च वा मातृरसगोत्रा च वा पित्रः ।
वा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्माणि मैथुने इति

मनुवचने मैथुन इति पदेन प्राशस्त्यविवक्षितफलप्रदत्वम्
मैथुने (स्त्रीपुंसरूपमिथुनसाध्ये) अग्न्याधानपुत्रीतृपत्तिरति-
रूपफलत्वये न तु योगकृत्वा लोकप्रसिद्धरतिमात्रे । व्याख्या-
तश्च स्मार्त्तभट्टाचार्येणापि उदाहृतत्वे तथैव । अपत्यधर्मकार्या
दीनां येषामेव स्वयं विवाहफलत्वं सन्दर्शितम् तेषामेव मैथुन-
शब्दवाच्यता युक्त्येवमवसीयते सप्तमी निमित्तार्थे मैथुननिमित्ते
दारकर्माणीत्यर्थः ।

एतत् सर्वमभिसम्भ्राय विज्ञानेश्वरेण मिताक्षरायामाचा-
राध्याये रतिपुत्रधर्मार्थत्वेन विवाहस्तिविध इत्युक्तम् ।

मनुवचने विवाहफलकथने रतेरन्ते निवेशेऽपि तत्र रति-
शब्दस्य पूर्वनिर्देशः हरिहरावित्यादौ हरेरिव रतिशब्दस्य
अन्तत्वात्, कुशकाशमित्यादाविव लघुचरत्वाद्वा समर्थनीयः ।

ततश्च रतिशब्दस्य हन्ते पूर्वनिर्द्देशेऽपि विधिकाले सर्वान्ते परामर्श इति न काचिदनुपपत्तिः ।

इत्येवमर्थवादोल्लिखितफलत्रयानुसारेण पुत्रकामो विवहेत्, धर्मकामो विवहेत्, रतिकामो विवहेत् इत्येवं विधित्रयं कल्प्यं यद्यपि मनुवचने समुचितपुत्रादिफलश्रुतेः समुचित-फलार्थतया एक एव विधिः कल्पयितुं युक्तः तथापि

पुत्रार्थं क्रियते भार्या पुत्रः पिण्डप्रयोजन इति वचने
लोकानन्तरं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।
यस्मात् तस्मात् स्त्रियः सेव्या भर्तव्या च सुरक्षिता इति ।

याज्ञवल्क्यवचने च प्रत्येकफलश्रुतेः प्रत्येकफलार्थत्वेनापि विध्यन्तरकल्पनावश्यकौ । कल्पितेषु च तेषु विध्यन्तरेषु न समुचितफलार्थत्वेन विशिष्टविधिकल्पना निष्प्रयोजनत्वात् अत एव यः पशुकाम इत्यादिना प्रतिपदादिषु एकैकफल-कतया तत्तद्व्यागं विधाय सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यादिना प्रतिपदादिषु पश्चादिफलकत्वेन विहितानामपि सर्वशब्देन प्रत्येकरूपेणैव परामर्शात् समुचितरूपेण न तत्र तत्तत्फलार्थ-त्वेन दर्शादेर्विधानम् अपि तु प्रत्येकफलार्थत्वेन तत्तत्कामना-सहकारेण च दर्शादेः प्रयोगभेदेनैव तत्तत्फलसिद्धिरिति

योगसिद्धिर्व्यार्थस्योत्पत्त्ययोगित्वादिति

जैमिनिना योगसिद्ध्याधिकरणे सिद्धान्तितं तदनुसारेणा-चापि प्रत्येकफलार्थत्वेन विधित्वकल्पना । तत्र सर्वेभ्य इति सर्वशब्दस्यैव

तदा हि बह्वितः धर्मान् उपपादान् समञ्जते ।

इति भट्टभाष्यदृष्टतस्मृतौ सर्वानिति सर्वत्रन्दस्य अत्रा-
विशेषात् ।

पुरुषस्य इष्टार्थाः मन्वाद्युक्ता एव अपत्यादयः इह ग्राह्याः
न तु धर्मार्थकामरूपाः, स्त्रिया अर्थसाधनत्वस्य कश्चिदप्यनुक्तेः
अर्थस्य विवाहफलत्वाभावात् । तत्र कश्चित् अपत्यं, कश्चित्
धर्मः, कश्चित् उत्कृष्टरतिः फलत्वेन श्रुतम् तदेव सर्वत्रन्देन
परानुष्ठं, मनुना तु तानि समुचित्य एकत्र दर्शितानीति
विशेषः । वस्तुतः तत्रापि प्रत्येकवाक्येन प्रत्येकस्य फलत्वमुक्तं
न तु समुदितानामिति न समुचितफलकत्वमिति तत्तत्फल-
कामनैव तत्तदधिकारप्रयोजिका । इथांस्तु विशेषः यदि
कामनान्तरविरहस्तदा धर्मार्थविवाहेनैव स्त्रियाः संस्कारा-
पादनात् तत्र अनिविपरतेः, तदधीनपुत्रीत्पत्तेश्च नान्तरीय-
कविधया उभयफलविधौ न तदर्थं विवाहकरणावश्यकता
धर्मविवाहेनैव सकलफललाभाच्च तत्र प्रवृत्तिः ।

एषा बह्वः पुत्रा वदाम्येको तवां व्रजेदिति

पराशरभाष्यदृष्टपुराणवचनात् गौणमुख्यबहुपुत्रेच्छायां,
विश्लिष्टरतिकामनायाश्च तत्तत्कामनयापि विवाहान्तरं
कर्तुं शक्यते एव उपपादयिष्यते चैतद् परिष्ठात् ।

एवं त्रिविधफलार्थत्वेन विवाहत्रैविध्ये मन्वादिब्राह्मणादि-
बोधिते विघ्नानेश्वरादिभिरनुमोदितेत च स्थिते विस्थातक्रीर्षिना
कल्याणभाजनेन विद्यासागरेण नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन

विवाहत्रैविध्यं यदभिहितं तत् किं मन्वादिशास्त्रोपलब्धम् ?
उत स्वप्नोपलब्धम् ? अथ स्वप्नेषुषीप्रतिभासलब्धं ? वा तत्र

नित्यं नैमित्तिकं कार्यं त्रिविधं ज्ञानमिष्यते इति ।

ज्ञानस्य यथा त्रैविध्यप्रतिपादकशास्त्रमुपलभ्यते एवं शास्त्रो-
पलब्धाभावाच्चायः, न च तथा शास्त्रं दृश्यते न वा तेनाप्युपल-
ब्धम् । 'ग्रन्थी भवति पण्डित' इत्युक्तिमनुसृत्य संस्कृतपाठशालातो
गृहीतज्ञकटभारपुस्तकेनापि तेन यदि किञ्चित् प्रमाणमद्रक्ष्यत
तदा निरदेक्ष्यत न च निरदेशि । नापि तत्र कस्यचित्
सन्दर्भस्य संस्मृतिरस्ति । अतः प्रमाणीयन्यासमन्तरेण तद्वचन-
मात्रे विश्वासभाजः संस्कृतानभिज्ञजनान् प्रत्येव तच्छोभते न
तु प्रमाणपरतन्त्रान् तान्त्रिकान् प्रति । अथ स्वप्नोपलब्धं तदा
आशामोदकवत् तस्यैव मोदाय, नान्येषां ज्ञातमिद्वान्तानाम् ।

अतोऽसहायं स्वप्नेषुषीप्रतिभासमात्रमवशिष्यते तत्राप्यनु-
युज्यते सोऽयं तस्य शेषेषुषीप्रतिभासः किं युक्तिमवलम्ब्य ? तदन-
वलम्ब्य स्वेच्छामात्रेण ? वा न तावत् युक्तानुगारी । तथा हि
विवाहस्य त्रैविध्यं यत् प्रतिज्ञातम् तत् कस्मात् हेतोः ? किं
विवाहस्वरूपनिर्व्वाहककारणभेदात् ? उत फलभेदात् ?
आहोस्त्रित् धर्मभेदात् ? नाहः ब्राह्मणविधिविवाहाङ्गदा-
नक्रयापहरणादिवत् तादृशत्रयस्य कारणभेदाभावात् । नापि
द्वितीयः असम्प्रतिदर्शितफलभेदवत् तदुक्तत्रैविध्यं फल-

भेदाभावात् । न तृतीयः धर्मभेदमात्रेण भेदस्वीकारे प्रमेयत्ववाच्यत्वादिना अनन्तभेदापत्तेः । अथ परस्परव्यावृत्त-धर्मभेदात् तथा कल्पनमित्युररीक्रियते इति चेत् तथापि न निस्तारः सर्व्व विवाहानां काम्यत्वस्य व्यवस्थापनेन तदङ्गी-कृतनित्यविवाहेऽपि काम्यत्वानिवृत्तेः पत्नीमरणनिमित्तक-विवाहे च नैमित्तिकत्वानपायात् परस्परव्यावृत्तधर्मत्वाभावात् । यथा च विवाहमात्रस्य काम्यत्वं तथा प्रतिपादितं पुर-स्तात् । किञ्च

अविश्रुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत् तमावसेदिति ।

मिताचराष्टतवाक्यात् ब्रह्मचर्यातिरिक्ताश्रममाचस्यैव रागप्रयुक्तत्वात् गृहस्थाश्रमस्यापि रागप्रयुक्ततया तदधीन-प्रवृत्तिकविवाहस्यापि रागप्रयुक्तत्वेन काम्यत्वस्यैवोचितत्वम् ।

इत्थमसौ तस्य श्रेयसीप्रतिभासः तहाक्ये विश्वासभाजः संस्कृतभाषापरिचयग्रन्थान् जनान् भ्रमयन्नपि अस्मत्कर्षके निपतितः भृशमनुयोगदण्डेन भ्राम्यमाणः न कश्चित् विश्रान्तिमाप्तादचिष्यति उपयास्यति च दुर्गमे अतिगभीरे शास्त्र-जलाशये अस्मत्कर्षकवष्टम्भेन सातिशयरथशालिसलिलावर्त्तेन परिवर्त्तमानोलुपवत् बन्धस्यमाणभावम्, नाप्यति च तलं कूलं वा, आपत्यते चास्मत्प्रदर्शितया प्रमाणानुसारिण्या युक्ता वात्यया घूर्णयमानधूलिचक्रमिव निरालम्बपथम् । अतः कूल-कलनाथ उपदेशकान्तरकर्षधारात्मनेन सद्युक्तिरपरिवृ-

सरणीयाऽवलम्ब्यतां वा विश्रान्त्यै अवलम्बान्तरम् । अथ युक्त्य-
नादरेण खेच्छया तथा बहुविप्रतिभासच्चेत् खेच्छाचारिणमेव
समादृशय प्रभवन्नपि न प्रमाणपदवीमवगाहते ।

अथ विवाहस्य त्रैविध्यावान्तरभेदेषु नित्यत्वं यदुररी-
कृतम् तत् कस्मात् ? हेतोः, किं तद्विना विवाहस्वरूपासिद्धेः ?
उत विवाहफलासिद्धेः ? उत शास्त्रप्रमाणानुसारित्वात् ? नाद्य-
द्वितीयौ नित्यत्वं विनापि विवाहस्वरूपफलानां सिद्धेः, न हि
नित्यत्वं विवाहस्वरूपनिर्व्वाहकं केनाप्युररीक्रियते फलासिद्धि-
प्रयोजकत्वं तु सुदूरपराहतं नित्यकर्मणः फलनैयत्याभावात् ।
तृतीयः पक्षः परिशिष्यते तत्रापीदमुच्यते प्रतिज्ञाभावेण साध्य-
सिद्धेरनभ्युपगमात् हेतुभूतप्रमाणस्य तत्रानिर्द्देशात् तस्य
साध्यसाधकत्वम् । अथ अकरणे प्रत्यवायानुबन्धित्वमेव नित्यत्वं
हेतुवच्यते । अकरणे प्रत्यवायानुबन्धित्वनिर्णयस्यापि बल-
वदागमसाध्यत्वात् आगमस्य च तत्रानिर्द्देशात् कथङ्कारं तादृश-
हेतुना साध्यसिद्धिः निश्चितहेतोरेव साध्यसिद्धेः प्रयोजकत्वात्
प्रत्युत

वदहरेव विरज्येत तदहरेव प्रज्जेदुग्रज्जचर्याहा गृह्हात्ता वनाद्धेति ।

अुत्था वैराग्यमावतः प्रज्ज्याया उत्था गृह्हात्ताअमस्य
नित्यत्वबाधनात्

अविभुतज्जचर्यो वमिच्छेत्तु तमावसेदिति ।

प्रागुक्तवचनेन गृह्हात्ताअमादेः इच्छाधीनत्वोक्तेः, नैष्ठिक-

ब्रह्मचरिणस्य गृहस्थाश्रमाभावस्य सर्वसम्मतत्वाच्च । एवं तन्नि-
त्यत्वाभावे तदधीनप्रवृत्तिकस्य विवाहस्य कथं नित्यत्वं स्यात् ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः ।

आश्रमेच विना तिष्ठन् प्रावक्ष्यतीवते हि यः ॥

इति दक्षवचने तु द्विजानामाश्रममात्रस्यैव अकरणे प्रत्य-
यानुबन्धित्वकथनेऽपि गृहस्थाश्रममात्रस्य नित्यत्वाप्राप्तेः अत्र च
द्विजपदस्योपलक्षणपरत्वं यदभिहितं तदपि प्रमाणसापे-
क्षित्वात् प्रमाणस्य चानुपन्यासादुपेक्ष्यमेव ।

न च अन्यतमाश्रमस्य नित्यत्वे गृहस्थाश्रमस्यापि नित्यत्वं
सेत्स्यति इति वाच्यं ब्रह्मचर्याश्रमस्य सकलसम्मतस्यैव नित्यत्वेन
तन्निमित्तस्य रागप्राप्तत्वेन काम्यत्वात् । वस्तुतः ब्रह्मचर्यभिन्ना-
श्रमस्य यथाकथञ्चित् नित्यकाम्यत्वसिद्धावपि विवाहस्य केवल-
नित्यत्वं कथं सेत्स्यति ? । न च नित्याङ्गस्य नित्यत्वमर्थसिद्धि-
मिति नियमोऽस्ति तथा सति

अङ्गरङ्गः सव्यासपासीतेति श्रुतौ ।

सदोपकीतिना भाव्यमिति ।

श्रुतौ च नित्यत्वस्यापकवीप्सासदादिपदादिवैयर्थ्यापत्तेः
नित्याश्रमाङ्गतयैव तयोः नित्यत्वप्राप्तेः । अथ नित्याग्निहोत्रा-
दिषु पञ्चगव्यावेक्षणार्थेर्नित्यत्वेन पत्नीत्वं च विवाहमन्तरा न
सम्भवतीति विवाहस्य नित्यत्वमिति चेन्न खादिरयूपस्य यज्ञाङ्ग-
तया संस्कारविधानात् 'प्रतिप्रधानं गुण आवर्त्तते' इति न्यायेन

प्रतिपक्षं यथा यूपसंस्कार आवर्त्यते एवं विवाहस्यापि प्रति-
पक्षम् आवृत्तिप्रसङ्गात् । तथाकल्पने च बहुविवाहं निषेध-
तस्तस्य अनन्तविवाहविधानप्रसङ्गः भूषिकभिया पलायमानस्य
भुजङ्गममुखपतनमनुहरति अनुहरति च घटकुटीप्रभात-
वृत्तान्तम्, यथा शुक्लदानभिया विपथेन धावमानस्य दुष्ट-
वणिजः घटकुटीसमीपे प्रभाते जाते आयासवैधर्म्यम् एवं विप-
थेन धावमानस्य पुनर्बहुविवाहप्रसङ्गात् आयासवैफल्यम् । अतः
उभयतः पाशाबन्धनं कथमुत्तीर्येत ।

अथ अग्राधाननित्यत्वात्तस्य चैकत्वात् तदङ्गतया नित्यत्व-
मिति न प्रतिकर्मावृत्तिप्रसङ्ग इति चेत् तथापि न निश्चारः
अग्री नष्टे दुष्टे वा पुनरग्राधानस्य विधानेन तदर्थं पुनर्विवाह-
प्रसङ्गात् तथाच बहुविवाहनिषेधनं रिक्तं स्यात् । अथ विवा-
हजन्यसंस्कारस्य दम्पतिनिष्ठतया आधानादिकर्तृपतिनिष्ठत्वा-
नपायात् न प्रतिकर्मावृत्तिप्रसङ्गः 'कर्तृसंस्कारकाङ्गानां प्रति-
कर्म्मनिवर्त्तनम्' इत्यभिद्युक्तोक्तेरिति चेन्न "साधारणासाधारण-
योर्माध्येऽसाधारणे कार्य्यसंप्रत्यय" इति न्यायेन कर्तृमात्रनिष्ठा-
नामेव स्नानाचमनादीनां प्रतिकर्म्मनिवर्त्तनसिद्धान्तात् विवा-
हजन्यसंस्कारस्य तु कर्तृमात्रनिष्ठत्वाभावात् । अथ गृहस्था-
श्रमस्य नित्यकाम्यत्वेन नित्यत्वानपायात्

न गृहं गृहमित्याहुः न हि यो गृहसंख्यते ।

तथा हि सङ्कितः सञ्चान् पुरुषार्थान् समञ्चते इति

याज्ञवल्क्यवचनेन गृहिण्या एव गृहशब्दार्थत्वप्रतिपादनात्

ततश्च रतिशब्दस्य हन्ते पूर्वनिर्द्देशेऽपि विधिकाले सर्वान्ते परामर्श इति न काचिदनुपपत्तिः ।

इत्येवमर्थवादोल्लिखितफलत्रयानुसारेण पुत्रकामो विवहेत्, धर्मकामो विवहेत्, रतिकामो विवहेत् इत्येवं विधित्रयं कल्प्यं यद्यपि मनुवचने समुचितपुत्रादिफलश्रुतेः समुचित-फलार्थतया एक एव विधिः कल्पयितुं युक्तः तथापि

पुत्रार्थं क्रियते भार्या पुत्रः पिण्डप्रयोजन इति वचने
लोकानन्तरं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।
यस्मात् तस्मात् स्त्रियः सेव्या भर्तव्या च सुरक्षिता इति ।

याज्ञवल्क्यवचने च प्रत्येकफलश्रुतेः प्रत्येकफलार्थत्वेनापि विध्यन्तरकल्पनावश्यकौ । कल्पितेषु च तेषु विध्यन्तरेषु न समुचितफलार्थत्वेन विशिष्टविधिकल्पना निष्प्रयोजनत्वात् अत एव यः पशुकाम इत्यादिना प्रतिपदादिषु एकैकफल-कतया तत्तद्व्यागं विधाय सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यादिना प्रतिपदादिषु पश्चादिफलकत्वेन विहितानामपि सर्वशब्देन प्रत्येकरूपेणैव परामर्शात् समुचितरूपेण न तत्र तत्तत्फलार्थ-त्वेन दर्शादेर्विधानम् अपि तु प्रत्येकफलार्थत्वेन तत्तत्कामना-सहकारेण च दर्शादेः प्रयोगभेदेनैव तत्तत्फलसिद्धिरिति

योगसिद्धिर्व्यार्थस्योत्पत्त्ययोगित्वादिति

जैमिनिना योगसिद्ध्याधिकरणे सिद्धान्तितं तदनुसारेणा-चापि प्रत्येकफलार्थत्वेन विधित्वकल्पना । तत्र सर्वेभ्य इति सर्वशब्दस्येव

निमित्तनिश्चयाव्याहितोत्तरकर्तव्यत्वं ? वा, न तावदाद्यः
कार्यमात्रस्य कारणसाध्यतया सर्वस्यैव नैमित्तिकत्वापत्तेः
एवञ्च तदभिमतनित्यविवाहस्यापि दानादिप्रयोज्यतया
निमित्ताधीनत्वेन नैमित्तिकत्वापत्तिः । न द्वितीयः पत्नी-
मरणनिश्चयाधीनस्य तन्मते नित्यस्य द्वितीयविध्यनुसारिविवाह-
स्यापि नैमित्तिकत्वापत्तेः तस्य अग्नौषादेरिव मरणनिमित्त-
निश्चयाधीनत्वात् । किञ्च तन्मते तृतीयविध्यनुसारिविवाहस्य
नैमित्तिकस्यापि नैमित्तिकत्वानुपपत्तिः तस्य शुद्धकालप्रती-
क्षाधीनतया वक्ष्यमाणषष्ठवर्षादिकालप्रतीक्षासङ्गावेन च नि-
मित्तनिश्चयाव्याहितोत्तरं क्रियमाणत्वाभावात् । अन्यच्च

नैमित्तिकानि कार्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

इत्युक्तेः लुप्तसंवत्सरमलमासशुक्राद्यस्तत्वाद्यशुद्धकालेऽपि
तृतीयविध्यनुसारिणो नैमित्तिकस्य कर्तव्यतापत्तिः नैमित्तिके
जातेष्ट्यादौ अग्नौषादेः शुद्धकालस्य च प्रतीक्षाभावस्य सर्व-
सम्मतत्वात् तत्प्रतीक्षाभावापत्तेर्दुस्तरत्वात् । मन्वादिभिश्च

वन्वराष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे स्त्री ऋतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी इत्यादिना ।

अष्टवर्षादिकालप्रतीक्षां वदद्भिः प्रदर्शितनैमित्तिकत्वं
तस्य प्रत्याख्यातम् ।

इत्थं विवाहस्य केवलनित्यत्वं केवलनैमित्तिकत्वञ्च त्रैवि-

अविभाजकोपाधितया तेन यत् प्रमाणमन्तरेणैव कल्पितं तत् प्रतिचिन्नं तच्च दिशकटपुस्तकभाराहरणेन उपदेशसहस्राशु-
सरणेन वा तेन समाधेयम् ।

एवं विपक्षपक्षप्रतिक्षेपेण स्वपक्षमर्थनेन च रतिधर्मा-
पुत्रार्थतया तत्तत्कामनाभेदेन विवाहत्वैविध्ये स्नेमानमासा-
दिते सम्पृति प्रागुक्तविधित्वयशेषतया विवाहक्रियाकर्म्मविशेष-
तद्गतसंख्याविशेषयोश्चावधारणार्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तच्च
ब्रह्मादिकामो विवहेदित्यादौ विधित्वे हि “का विवहे-
दिति ?” (कति वा विवहेदिति) च ? भवत्यपेक्षा, तदपेक्षायाञ्च

तस्मादेको बहुर्विन्दतेति श्रुतिः ।

तस्मादेकस्य बहुगो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सह पतय इति
श्रुतिः ।

भाष्याः काश्याः सजातीयाः सर्वेषां श्रेयसः स्युरिति

दायभागद्वतपैठीनसिस्मृतिश्च विवाहक्रियाकर्म्मगतसंख्या-
विशेषवज्जलं ख्यापयन्ती एकस्थानेकविवाहं प्रतिपादयति ।
तत्र द्वितीयश्रुतौ नैकस्यै बहवः सह पतय इति सहशब्दोत्-
कीर्त्तनेन पुरुषस्य बहुजायाविधानपक्षेऽपि सहशब्दस्याकर्षणौ-
चित्वात् सह बहुगो जाया भवन्तीत्यर्थलाभेन एकदापि बहु-
जायासम्भवः, सहशब्दाकर्षणाभावे तु कालभेदेन बहुविवाहस्ये-
ष्टत्वे स्त्रीपक्षेऽपि विधवाविवाहवादिनस्तस्यमते दृष्टतया वैलक्षण्य-
भावात् अतः स्त्रिया यद्विषयकबहुविवाहनिषेधः तद्विषय एव
पुरुषस्य बहुविवाह इत्येवं वैलक्षण्यसम्पादनाय सहशब्दाकर्षण

मवच्छं कर्त्तव्यम् । एवञ्च कालभेदेन बहुविवाहसमर्थनम्
उत्तरवाक्यस्यसहस्रशब्दसमाकर्षणाभावमूलम् तथा सति च
उभयोर्वाक्ययोर्युगपद्विषयकत्वेन पुनरात् खित्या वैलक्षण्य-
धानं सङ्गतं स्यात् । असति च तत्समाकर्षणे एकविषयकत्वा-
भावेन वैलक्षण्यभिधानमसङ्गतं स्यात् । अत एव

अथ यदि नृद्वयो द्वे भार्य्ये विन्देत कथं कुर्यादिति

आशङ्क्य

यकिन् काले विन्देतोभावस्ती परिचरेदित्युपक्रम्य
द्वयोर्भार्य्ययोरन्वारम्भयोर्यजमान इति

विधानपरिजातहतवौधायनसूत्रेण युगपद्भार्य्याद्वयं तदनु-
गुणमग्निद्वयञ्च विहितं द्वयोः पत्नयोरन्वारम्भयोरिति वदता
वाग्निद्वये युगपत् तयोर्होमादिसम्बन्धप्रतीतेर्युगपद्विवाह-
द्वयं स्पष्टमेव प्रतीयते तत्रापि द्विपदं बहुलस्याप्युपलक्षणं
पूर्वोक्तश्रुतौ बहुलश्रवणात्

नैकयापि विना कार्यमाधानं भार्य्या द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात् सर्वाभिर्नारभेत वदति ॥

पराशरभाष्यहतकात्यायनवचनेन, तदुल्लिखितेन “एककृत-
मकृतमेवेति” न्यायेन च व्यतिरेकेण सर्वाभिः सहाधानविधा-
नेन युगपद्बहुपत्नीसम्बन्धप्रतीतेः ।

एकैकामेवापि संग्रहादेकैका गार्हपत्यमीक्षयेत् ।

एकैकामाज्यमवेक्षयेदिति ।

पराशरभाष्यद्वयबोधायनसूत्रे बह्वीनां मध्ये एकैकद्वारा
समूहनादिविधानात् भार्याणां बहुत्वप्रतीतेः ।

यदेकस्मिन् यूषे द्वे रश्मने परिवर्तयति ।

तस्यादेको द्वे भार्ये विन्देतेति ।

श्रुतिवाक्यस्याप्येतद्विषयकत्वम् । एवञ्च तस्य कालभेदेन
बन्ध्यादिकारणाधीनविवाहविषयकत्वकल्पनं साहसमात्रम्
बोधायनसूत्रे युगपद्बोध्योर्भार्ययोर्विधानात् । किञ्च श्रुतिवा-
क्येन श्रुतिसङ्कोचस्य कल्पने स्वस्यैव विमृश्यकारिता व्याहृत्येत ।
तेनैव विधवाविवाहद्वितीयपुस्तके १८८ पृष्ठे

श्रुतेर्वैदिविरोधे तु परित्यागो यथा भवेदिति

प्रयोगपारिजातश्रुतिवाक्यस्य, प्रथमपुस्तके ११ पृष्ठे च

श्रुतिश्रुतिपुराणानां विरोधो यत्र विद्यते ।

तत्र श्रुतं प्रमाणं तु तयोर्वैधे श्रुतिरेति ॥

व्यासवाक्यस्य च खयंस्वहस्तित्वेन इदानीं स्वाभीष्ट-
सिद्धये तद्विशङ्कार्यकल्पने कथङ्कारं विमृश्यकारितामात्मनः
परिरक्षेत् ।

अत एव बलाबलाधिकरणे

विरोधे त्वनपेक्षमसति अनुमानमिति सूत्रेण

जैमिनिना श्रुतिविरोधे श्रुतेरनुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं
व्यवस्थापितम् ।

एवञ्च श्रुतौ तदनुसारिपैठीनसिद्धौ च बहुभार्या-
विधानात् तन्मूलके

एकस्य व हेरा विहिता महिष्यः कुटुम्बेन । ।

नैकस्या बहुवः पुंसः श्रूयन्ते पतयः कचिदिति ।

महाभारतवाक्ये श्रूयन्ते इत्यनेन एकस्य बहुभार्याणां
श्रौतत्वेन कीर्तनम् । एतामेव श्रुतिमनुसन्धानैव

लोकानन्तरं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्या भर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥

इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः स्त्रिय इति बहुवचनं निरदिक्षत्
निरदिक्षच्च पैठानसिद्धौतिः

भार्याः कार्य्याः सजातीयः सर्वेषां त्रयेण इति ।

भार्या इति वचनम् ।

न च प्रत्येकवर्णाभिप्रायेण बहुवचनमुपात्तमिति शङ्क्यम्
प्रत्येकवर्णाभिप्रायकत्वे

सवर्णां द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्माणि

मानववचन इव भार्या कार्य्येत्येकवचननिर्देशेनैव तथा-
र्थावगतौ बहुवचननिर्देशवैयर्थ्यापत्तेः । श्रुतौ एकस्य बहु-
भार्याविधानस्योक्ततया तदेकवाक्यत्वस्योचितत्वात् ।

एतेन प्रागुक्तश्रुतिस्मृती सवर्णासवर्णागतबहुत्वविषयिके
बन्धत्वादिकारणाधीनबहुत्वविषयिके वेति कल्पनमप्यपास्तम्
पैठीनसिद्धौ सजातीया इत्यनेन सवर्णागतबहुत्वस्यैव प्रतिपाद-

नात् प्रागुक्तेन बौधायनसूत्रेण च हयोः पत्न्योरन्वारब्धयो-
रित्यनेन अग्नयाधाने हयोः पत्न्योः सहाधिकारं प्रतिपादय-
ता सवर्णागतबहुत्वस्यैव प्रतिपादनात्,

अग्निहोत्रादिपुत्रां बहुभार्यः सवर्णवा ।

कारयेत्तद्वहुत्वे च व्येष्ट्या गर्हिता न चेत् ।

इति पराशरभाष्यादिदृष्टकात्यायनवचनेन सवर्णाया
एवाग्निहोत्रादावधिकारस्य प्रतिपादनेन सवर्णाया एवाचाधि-
कारेण बौधायनवचनस्य सवर्णाभावे विषयकत्वौचित्यात्, अस-
वर्णायाश्च

मर्तः शरीरं पुत्रां धर्मं कार्यं नैविकम् ।

सासौ व कुर्यात् सवर्णा नावजातिः कदाचन ॥

इति मनुना धर्मकार्यमात्रेण अधिकारस्य प्रतिपादनेन
असवर्णागतबहुत्वविषयकस्यानुचितत्वात् प्रागुक्तेन “नैकयापि
विना कार्यम्” इति कात्यायनवचनेन एकदा बह्वीभिः सार्ध-
मग्नयाधानविधानेन कालान्तरभाविबन्ध्यत्वादि कृतबहुत्वविष-
यकताया अनुचितत्वाच्च । किञ्च

“कारयेत्तद्वहुत्वे चेति कात्यायनवचने सवर्णागतबहुत्वे
सति व्येष्टयेति” निर्द्देशेन सवर्णाभावे गतमेव बहुत्वं प्रतीयते न
तु सवर्णासवर्णागतं, कालान्तरे बन्ध्यत्वादिकारणकृतसवर्णा-
विवादविषयकत्वं वा “नैकयापि विना कुर्यादित्यादि प्रागुक्त-
कात्यायनवचने सर्वाभिः सहैव युगपदग्नयाधानादेर्विधानात्
अग्नयाधानस्य च सवर्णाभावे विषयकत्वात् ।

एवञ्च अतौ तन्मूलकसूतौ च सवर्णागतबहुत्वावगतौ तदेक-
वाक्यतया

उद्दिष्टे द्विजो भार्यां सवर्णां बन्धयाम्बिताम् ।

इति मानववचने एकत्वमुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितम् । यथा-
ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ मार्जनरूपसंस्कारोद्देश्यतया पात्रविशेष-
रूपग्रहगतसंख्याया अविवक्षितत्वमेवं विवाहरूपसंस्कारोद्देश्य-
तया सवर्णागतैकत्वसंख्याया अविवक्षितत्वमिति भीर्मांसा-
सिद्धान्तसरणिरनुसरणीया । तत्र “दश ग्रहान् पृच्छति”
इत्यादिश्रुत्यन्तरवत् “तस्मादेको बह्वीर्विन्देत” इति श्रुत्यन्त-
रस्य सत्त्वेन तुल्यरूपत्वात् । यथा च

वाजनाध्यापनप्रतिग्रहेर्ब्राह्मणो धनमर्ज्जयेदिति

अत्र उपार्जनकर्म्मधनगतैकत्वसंख्याया अविवक्षितत्वमेवं
पुरुषार्थतया धनार्जनतुल्यविवाहकर्म्मगतयोषिद्रतैकत्वसंख्या-
या अविवक्षितत्वम् । अत एवात्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन न
बहुत्वं तित्वपर्यवसायि विवाहस्य पुरुषार्थत्वेन क्रत्वर्थत्वाभावा-
त्ततो वैलक्षण्यात् । तत्र हि आलम्बनकर्म्मकपिञ्जलगतबहुत्वस्य
तित्वावधिपराङ्मन्यविश्रान्तत्वेन कतिभिः क्रतुसिद्धिः स्यादिति ?
अनध्यवसायात् बहुत्वं तित्वपर्यवसायीति स्थिरीकृतं स्थिरी-
कृता च तत्र कपिञ्जलत्रयालम्बनेऽपि क्रतुसिद्धिरिति । इह
तु विवाहस्य पुरुषार्थतया यावदिच्छं विधानसम्भवेनानध्यव-
सायाभावान्न तथाकल्पनमिति विशेषः । वक्ष्यमाणेन

चतुर्षादिविवाहार्थं द्वतीयेऽर्कं वसुध्वहेदिति

मत्स्यपुराणवचनेन चतुरादिविवाहस्य विधानेन न बहुत्वं
त्रिलपर्य्यवसायीति निर्णीयते ।

शिष्टाचारोऽपि श्रुतिस्मृत्योः वर्णितविषयत्वमुद्योतयति ।
तथा च ते हि शिष्टाः दर्शितविषयकत्वमेव श्रुतिस्मृत्योरवधार्य
युगपद्बहुभार्यावेदने प्रवृत्ता इति पुराणादौ उपलभ्यते ।

इदौ च दृश्य धर्माव कक्षपाव तदोदय ।

इति मानवे महाभारते च दक्षप्रजापतेरेकदैव कक्षपा-
दिभ्यो बहुकन्यादानप्रतिपादनेन तद्धानाधीनविवाहस्यार्थात्
बहुत्वस्य प्रतिपादनात् । यदि कक्षपादयः स्वयं स्मृतिप्रणेतारः
बहुभार्यावेदनमग्रास्तीयमिति जानीयुः कथं तत्र प्रवर्ज्येन् ?
अतस्तेषामाचारदर्शनेनैव उपदर्शितप्रकार एव ग्राह्यार्थः
नान्यथेत्यवधार्यते । एतेन स्मृतिविरोधेन शिष्टाचारस्य न
प्रामाण्यमित्यवष्टम्भेन विद्यासागरस्य प्रत्यवस्थानमपि परास्तम् ।
यदि वयं शिष्टाचारमेव तादृग्बध्ने प्रमाणमाचक्ष्महि भवेदेवं
तदा तस्य स्मृतिविरोधेन शिष्टाचारस्याप्रामाण्योपन्यासः तदेव
नास्ति । किन्तु श्रुत्यादिभिरेवावधारिते बहुसुवर्णायुगप-
द्विवाहे परिशुद्धत्वबहुसम्मतत्वस्थापनायैव शिष्टाचारस्य समुत्-
कीर्तनं, यथा च

आत्मनो निष्कलसत्त भक्तिः लोकापि बल गो ।

इत्यत्र भोगसहितागमस्य भुक्तिरहिततागमापेक्षया प्राब-

स्यम् एवमाचारानुमोदितस्यैव शास्त्रार्थनिश्चयस्य प्रामाण्य-
मित्येव ज्ञापयितुं तथोत्कीर्तनम् ।

एतेन कथ्यपादीनामाचारस्य विगीतत्वेनोत्कीर्तनेन
तेजीयस्त्वेन दोषराहित्योक्त्वा च तस्य प्रत्यवस्थानमप्यपास्तम्
आचारस्य विगीततायाः शास्त्रनिषिद्धतानतिवृत्तेः बहुविवाह-
निषेधस्य काप्यनुपलब्धेः । किञ्च तदुक्तरीत्या यदि दोषत्रय
ग्रस्तपरिसंख्यापरतां मानववचनस्य ते अध्यगमिष्यन् तदा ते
बहुविवाहकरणे नैव प्रावर्त्तिष्यन्त । न च तेषां तादृशी बुद्धि-
शक्तिरासीत् यथा दोषत्रयग्रस्तपरिसंख्यापरत्वकल्पनेनाभि-
नवार्थमध्यवस्येयुः न वा विद्यासागरसन्निभः जीवनिभः धी-
सचिवसौरासादि येन मानववचनस्य परिसंख्यापरत्वं विज्ञाय
अधर्मभोरवस्ते अधर्मोपयात् न्यवारयिषत ।

यथा च मनुवचनस्य न परिसंख्यापरत्वं तथापि सविस्तर-
मभिधास्यते । नचान्यत् किञ्चित् बहुविवाहनिषेकं वचनमस्ति
येन बहुविवाहस्य विगीतत्वं स्यात् । न च

एकैव भार्या स्त्रीभार्या धर्मकर्मोपयोगिनी ।

प्रार्थने चातिरागे च पात्रानेकापि च द्विज ।।

इति पुराणवचने एकैवेति एकसंख्यानिर्धारणेन बहुभार्या-
निषेध इति शङ्क्यम् एतद्वचनस्य समूलत्वे एकाग्रव्यस्य मुख्या-
वाचितया सङ्गणीपरत्वात् । तदुत्तरमेकवचनन्तु प्रागुक्तमानव-
वचन इवाविवक्षितम् अन्यथा पुराणवाक्येन श्रुतिस्मृतिसङ्कोचे
तस्य विमृष्टकारिता व्याहन्येत तच्च पूर्वमेव दर्शितम् ।

किञ्च अत्र एकाग्रशब्दस्य मुख्यापरत्वमवश्यं स्वीकर्तव्यं न तु संख्यापरत्वमुत्तरार्धे अनेकाग्रशब्दस्य एकवचनान्ततया निर्द्देश-
स्यैव तत्र लिङ्गत्वात् सति हि संख्यापरत्वे उत्तरार्धे अनेका-
ग्रशब्दस्य “अनेके सेवन्ते भवद्भिकगीर्वाणनिवहान्” इत्यत्रैव
“पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्म्भयः” इत्यत्रैव च बहुवचनान्ततया
निर्द्देशापत्तिः । एतेन ग्राह्यानेका अपि द्विजेति अनेकाग्रशब्दस्य
बहुवचनान्ताकल्पनमप्यपास्तम् तथात्वे तद्विशेषणस्य ग्राह्या-
ग्रशब्दस्यापि बहुवचनान्तापत्तेः एवञ्च ग्राह्या अनेका अपीति
स्यात् अतोऽत्र विमृष्टकारिणा विमर्षपूर्वकं पाठसमर्थनं कर्तुं
युक्तं तच्च न कृतमित्यतीव नः खेदाय ।

वचनार्थस्तु अर्थतेऽनेनेति अर्थनमभिलाषः तस्मिन् प्रकर्षे-
णाभिलाषे, कस्येत्यपेक्षायां प्रागुक्तमनुवचनोपात्तविवाहफलत्रय-
मध्ये धर्मस्य पूर्वार्धे उक्तेः अतिरागे इत्यनेन रतेत्युक्तेः परि-
शेषात् पुनस्तस्यैव कर्मतया तत्रान्वयः तथा च बहुपुत्रेच्छायां
विशिष्टरतीच्छायाञ्च अनेका असवर्णा अपिशब्दात् सवर्णा
ग्राह्या इति । अत्रापि एकत्वमविवक्षितं तुल्ययुक्तेः । एतच्च

सवर्णाये द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्माणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्त्रुः क्रमशो वरा इति ॥

मातृवचनसमानार्थकम् ।

एवमेकदा बहुसवर्णाविवाहपक्षे श्रुत्यादिभिः समवधारिते
इदानीं क्रमशोऽपि बहुसवर्णाविवाहपक्षो व्यवस्थाप्यते ।

आद्यानां विद्यमानानां द्वितीयाद्यहरेद्वदि ।

ततश्च रतिशब्दस्य हन्ते पूर्वनिर्द्देशेऽपि विधिकाले सर्वान्ते परामर्श इति न काचिदनुपपत्तिः ।

इत्येवमर्थवादोल्लिखितफलत्रयानुसारेण पुत्रकामो विवहेत्, धर्मकामो विवहेत्, रतिकामो विवहेत् इत्येवं विधित्रयं कल्प्यं यद्यपि मनुवचने समुचितपुत्रादिफलश्रुतेः समुचित-फलार्थतया एक एव विधिः कल्पयितुं युक्तः तथापि

पुत्रार्थं क्रियते भार्या पुत्रः पिण्डप्रयोजन इति वचने
लोकानन्तरं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।
यस्मात् तस्मात् स्त्रियः सेव्या भर्तव्या च सुरक्षिता इति ।

याज्ञवल्क्यवचने च प्रत्येकफलश्रुतेः प्रत्येकफलार्थत्वेनापि विध्यन्तरकल्पनावश्यकौ । कल्पितेषु च तेषु विध्यन्तरेषु न समुचितफलार्थत्वेन विशिष्टविधिकल्पना निष्प्रयोजनत्वात् अत एव यः पशुकाम इत्यादिना प्रतिपदादिषु एकैकफल-कतया तत्तद्व्यागं विधाय सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यादिना प्रतिपदादिषु पश्चादिफलकत्वेन विहितानामपि सर्वशब्देन प्रत्येकरूपेणैव परामर्शात् समुचितरूपेण न तत्र तत्तत्फलार्थ-त्वेन दर्शादेर्विधानम् अपि तु प्रत्येकफलार्थत्वेन तत्तत्कामना-सहकारेण च दर्शादेः प्रयोगभेदेनैव तत्तत्फलसिद्धिरिति

योगसिद्धिर्व्यार्थस्योत्पत्त्ययोगित्वादिति

जैमिनिना योगसिद्ध्याधिकरणे सिद्धान्तितं तदनुसारेणा-चापि प्रत्येकफलार्थत्वेन विधित्वकल्पना । तत्र सर्वेभ्य इति सर्वशब्दस्यैव

देशभेदात् विवाहेच्छा । न च कारणशब्दस्य हेतुपरत्वं शङ्क्यम्, तथात्वे कारणादित्येव ब्रूयात् धर्मार्थविवाहे निमित्ताभावेन ततो भिन्नार्थकान्तरपदलभ्यार्थस्य प्रकृतेऽभावात् ।

एवञ्च विद्यमानायां स्त्रियां विवाहकरणमधिवेदनं तच्च द्विविधं पुत्तार्थं रत्यर्थञ्च । तत्र पुत्तार्थे अधिवेदने बन्धत्वादीनि निमित्तानि, अपेक्षितानि तन्निमित्तसम्यक्तौ च तत्तत्कालातिक्रमे पूर्वोक्तायाः अथनादौ परिहारपूर्वकं द्वितीय-विवाहकरणम्

अग्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।

अतमजां पञ्चदशे सद्यस्समिषवादिनीम् ॥

इति निर्णयसिन्धुदृतसंग्रहवाक्येन दशमादिवर्षे पूर्वोक्तायाः अथनादौ परित्यागविधानात् । एवञ्च पुत्तार्थमधिवेदने बन्धत्वाद्यविदककालः अपेक्षितः तत्कालोत्तरं तु तां परित्यज्य इतरां वोढुं शक्नोति । रत्यर्थे तु विवाहे न कालविशेषः आद्रियते किन्तु पूर्वोक्तायाः अथनादिना तोषणमात्रमपेक्षितमित्येव विशेषः

एकामृता तु कामार्थमन्यां वोढुं न शक्नोति ।

समर्थस्तोषवित्त्वार्थैः पूर्वोक्तमपरां वहेत् ॥

इति मदनपारिजातदृतस्मृतेः । पराशरभाष्ये विधान-पारिजातादौ च एकामृतात्क्रम्येति पाठः । अथैव मनुना

अधिविद्या तु वा नारी निर्गच्छेद्भविता नृणां ।

वा सद्यस्तु निरोद्धव्या त्वाव्या वा कुलसन्निधौ ॥ इति

अधिवेदनकारणसत्त्वे तत्तत्कालाधिवेदने तोषमन्तरेण
गृहान्निर्गतौ च परित्यागो विहितः । ततश्चायमेव विशेषः
यत् पुत्तार्थाधिवेदने बन्धत्वादिकारणे अनुमतिमन्तरेणापि,
कामार्थे तु अनुमत्येति । एवञ्च मनुयाञ्चवल्क्यादिस्मृतिषु
बन्धप्रतिनिमित्तककालप्रतीक्षावश्यकताकथनं तदूर्ध्वमन्तरेणाप्यनु-
मतिं तां परित्यज्य इतरां वोढुं शक्यते इत्येवमर्थम्, तत्परत-
थैव तत्तद्वचनानां सार्थक्ये नैमित्तिकविवाहान्तरकल्पनं नि-
र्मूलमेव एवमेव चतुर्विधव्याख्यादमाधवाचार्येण पराशरभाष्ये
व्यवस्थापितम् । न च

उद्वहेद्व्रतिसिद्धार्थं तृतीयां न कदाचन ।

मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मातृमीम् ॥

नश्यत्येव न सन्देहो गर्गस्य वचनं यथेति ।

निर्णयसिन्धुधृतमत्स्यपुराणवचने रत्यर्थकतृतीयविवाह-
निषेधः शङ्क्यः, तस्यार्कविवाहस्तावकत्वेन अर्कविवाहविधा-
नानुसारेण तृतीयस्यापि चतुर्थतासम्पादनपरत्वात् । अत्रेदं
बोधम् ।

अपाकृत्य ऋणञ्चार्थं लक्षणया स्त्रियसद्वहेत् ।

इत्युपक्रम्य

पुत्तपौत्रादिसम्पन्नः कुटम्बी साम्निको द्विजः ।

उद्वहेद्व्रतिसिद्धार्थं तृतीयां न कदाचन ।

मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मातृमीम् ।

नश्यत्येव न सन्देहो गर्गस्य वचनं यथा । इति

विधानपारिजातादिदृते मत्स्यपुराणे कश्यपवचने च पुत्रपौत्रादिसम्पन्नस्य साग्निकस्य कुटुम्बवतः दिजस्य रति-
सिद्ध्यर्थं तृतीयविवाहे मानुष्या निषेधेन तादृशाधिकारिण एव
रत्यर्थकतृतीयविवाहनिषेधात् अन्यस्य रत्यर्थतृतीयविवाहस्य
न निषेध इति गम्यते विशेषणसार्थक्यात् श्रौतकेन तु तादृशा-
धिकारिणोऽपि दोषपरिहाराय होमादिपूर्वकार्कविवाहकर-
णानन्तरं चतुर्थविवाहोऽभिहितः ।

तृतीयस्त्रीविवाहे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु ।

अर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानत इत्युपक्रम्य

विदुष्य होम्यमग्निं विधिना मातृषीं पराम् ।

उद्वहेदन्यथा नैव पुत्रपौत्रादिदृष्टिमान् ।

विदुष्याग्निं कङ्कषस्व मातृषीसद्वहेत् पराम् ।

अनेन विधिना यस्तु कुर्यादर्कविवाहकम् ।

पुत्रपौत्रादिसम्पत्तिः चतुर्थीं लभते नरः ।

इत्यन्तेन तेनोपसंहारात् । एवञ्च पुत्रपौत्रादिमतः रत्यर्थं
तृतीयविवाहं चिकीर्षीरर्कविवाहं कृत्वेव चतुर्थविवाहः कर्त्तव्यः
नान्यथेति प्रतीयते न तु तृतीयविवाहमात्रं निषिध्यते इत्यत्रैव
सकलवचनतात्पर्यम् ।

चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं सद्वहेदिति ।

विधानपारिजातनिर्णयसिन्धुदत्तसंयद्वाक्येन स्पष्टं तथैवोक्त-
त्वात् । एतेन पुत्रपौत्रादिमतः साग्निकस्य कुटुम्बरूपजाया-
वतस्य रत्यर्थं तृतीयविवाहेच्छायाम् अर्कविवाहपूर्वकं चतुर्थ-

विवाहस्य विधानात् स्पष्टं क्रमशोऽपि बहुविवाहपक्षः सुपपन्नः ।

अर्कविवाहप्रकारस्तु विधानपारिजाते विस्तरेणोक्तस्तत्रैव द्रष्टव्यः । अत्र चतुर्थ्यादिविवाहार्थमित्युक्तेश्च बहुलं न त्रित्व-
पर्यवसायीति यदुक्तं तद्दृढीकृतं वेदितव्यम् । एतेन चतु-
र्थादिविवाहस्य बन्धपत्नीकविषयकत्वस्य क्रमशः मृतपत्नीक-
विषयकत्वस्य वा कल्पनमप्यपास्तम् । साग्निकत्वविशेषणेन स्त्रि-
या विद्यमानताप्रतीतेः पुत्रपौत्रादिमत्त्वविशेषणेन च बन्ध-
स्त्रीविषयकत्वासम्भवात् ।

इदानीं क्रमशो बहुविवाहे कालविशेषो निमित्तविशेष-
श्चाभिधीयते । तत्र मनुना

जायायै पूर्वसंस्कारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्त्तव्यम् ।
पुनर्हाराक्रवा कुख्यात् पुनराधानमव च ॥

इति दारमरणरूपः एकः कालः अभिहितः ।

अत्र विशेषयति विधानपारिजातहतबौधायनसूत्रम् ।

धर्मप्रजासम्पन्नेऽदारे नाभ्यां कुर्वीत
अन्यतराभावे काभ्यां प्रागग्न्याभेदेति ॥

दाराणामभावः अदारम् अर्थाभावेऽव्ययीभावः ततः
सप्तम्या बहुलमलुक् । सम्पन्नं सम्पत्तिः भावे क्तः । धर्मस्य
अग्निहोत्रादिकस्य गृहस्यकर्त्तव्यस्य यावद्धर्मस्य, प्रजायाश्च
सम्पत्तौ सत्यां दाराभावे अन्यां स्त्रियं न कुर्वीत नाभ्या-
मुदहेदित्यर्थः । किन्तु वनं मीचं वाअयेत्

नचतथमपाकत्य मनोमोचे निवेशयेत् इति

ततश्च रतिशब्दस्य हन्ते पूर्वनिर्द्देशेऽपि विधिकाले सर्वान्ते परामर्श इति न काचिदनुपपत्तिः ।

इत्येवमर्थवादोल्लिखितफलत्रयानुसारेण पुत्रकामो विवहेत्, धर्मकामो विवहेत्, रतिकामो विवहेत् इत्येवं विधित्रयं कल्प्यं यद्यपि मनुवचने समुचितपुत्रादिफलश्रुतेः समुचितफलार्थतया एक एव विधिः कल्पयितुं युक्तः तथापि

पुत्रार्थं क्रियते भार्या पुत्रः पिण्डप्रयोजन इति वचने
लोकानन्तरं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।
यस्मात् तस्मात् स्निग्धः सेव्या भर्त्सव्याश्च सुरक्षिता इति ।

याज्ञवल्क्यवचने च प्रत्येकफलश्रुतेः प्रत्येकफलार्थत्वेनापि विध्यन्तरकल्पनावश्यकौ । कल्पितेषु च तेषु विध्यन्तरेषु न समुचितफलार्थत्वेन विशिष्टविधिकल्पना निष्प्रयोजनत्वात् अत एव यः पशुकाम इत्यादिना प्रतिपदादिषु एकैकफलकतया तत्तद्व्यागं विधाय सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यादिना प्रतिपदादिषु पश्चादिफलकत्वेन विहितानामपि सर्वशब्देन प्रत्येकरूपेणैव परामर्शात् समुचितरूपेण न तत्र तत्तत्फलार्थत्वेन दर्शादेर्विधानम् अपि तु प्रत्येकफलार्थत्वेन तत्तत्कामनासहकारेण च दर्शादेः प्रयोगभेदेनैव तत्तत्फलसिद्धिरिति

योगसिद्धिर्व्यार्थस्योत्पत्त्ययोगित्वादिति

जैमिनिना योगसिद्ध्याधिकरणे सिद्धान्तितं तदनुसारेणात्रापि प्रत्येकफलार्थत्वेन विधित्वकल्पना । तत्र सर्वेभ्य इति सर्वशब्दस्यैव

विधेयः । प्रागग्न्याधेयेति वचनाच्चैतद्वचनस्य सवर्णाविषयकत्वे स्थिते कामतः प्रवृत्तविवाहविषयकत्वेन न प्राप्तिरसम्भवः तस्मिन् कामतो विवाहस्य असवर्णाभावात्परत्वात् । किञ्च धर्मप्रजा-सम्पन्न इत्युक्त्या तदर्थविवाहमात्रविषयकत्वावगमेन रत्यर्थ-विवाहविषयकत्वकल्पनमप्ययुक्तिकं तत्पदवैधर्ष्यापत्तेः उभय-फलसिद्धौ दारसत्त्वे दारान्तरकरणं निषिध्य, तदेकतराभावे धर्माभावे पुत्राभावे च दारसत्त्वे दारान्तरकरणं कथमेकमात्र-विवाहवादिमते सङ्गतं स्यात् । तस्मिन् पुत्राभावे दारसत्त्वे दारान्तरकरणस्य विहितत्वेऽपि अग्निहोत्रादिव्यावृत्त्यर्थ-धर्माभावेऽपि पुत्रसत्त्वे च दारान्तरकरणस्य निषिद्धत्वात् एतेन सति च अदारे इति हेतुर्नैव सर्व्वसामञ्जस्ये “दाराचतलाजानां बहुत्वं च” इति पुंस्वाधिकारीयं वाचिनीयं लिङ्गानुशासन-मुल्लङ्घ्य दारशब्दस्य एकवचनान्ततास्वीकारः अगतिकगति-तया हेतु एव ।

न च रत्यर्थकस्यासवर्णाभावात्विवाहस्य प्राप्ततया धर्म-प्रजासम्पत्तौ नान्यामित्यनेन निषेधः, रत्यर्थविवाहस्य असवर्णा-मात्रविषयकत्वे प्रामाण्याभावात् बाधकमन्तरेण सवर्णाविषयकत्व-स्यापि सम्भवात् । किञ्चोत्सर्गापवादयोरेकविषयकत्वेन अप-वादस्य अन्यतराभावे प्राग्ब्रह्मध्यानपूर्व्वकस्य दारकरणस्य सवर्णाभावात्विषयकत्वापत्तेः उत्सर्गस्यापि नान्यामिति निषेध-स्यापि सवर्णाभावात्विषयकत्वौचित्यम् । ततश्च

अथान्योर्ध्वं प्रदीर्घां सपत्नीर्भेदजातयोः ।

इत्यादि प्रागुक्तनिर्णयसिन्धुधृतश्रौतकवचनेन क्रमज्ञः
ऊढायाः सहाधिकारसिद्ध्यर्थमन्याधानविधानेन अन्याधाने च
सवर्णाया एवाधिकारेण क्रमज्ञः सवर्णाविवाहः कर्तुं शक्यते
इति स्पष्टं प्रतीयते, प्रतीयते च प्रागुक्तविधानपरिज्ञातधृते

पुत्रपौत्रादिसन्धेः कृदुष्णी शान्तिर्वा द्विज इत्यादि

वचने पुत्रपौत्रादिमतः जायावतस्य द्वितीयविवाहनिषे-
धेन द्वितीयविवाहः । तद्विषये एव प्रागुक्तश्रौतकवचने रत्न-
र्थम् अर्कविवाहपूर्वकं चतुर्थ्यादिविवाहः कर्तुं शक्यते इति
च स्पष्टमवगम्यते । ततश्च बह्वीनां सवर्णानामपि क्रमशो
विवाहः शास्त्रसिद्ध इति सिद्धम् ।

तदयं निर्गलतोऽर्थः । क्रमज्ञः धर्म्मार्थे द्वितीयविवाहे
वृहस्पतिचित्सर्वधर्म्माभावे पत्नीमरणकालः एकः । पुत्रार्थ-
विवाहे तु पुत्राभावसहकृतपत्नीमरणकालः एकः । पत्नीबन्ध-
त्वादिकालः द्वितीयः । तत्रापि तदवधारणे तदनुमतिमन्त-
रेणापि तां परित्यज्य विवाह इति विशेषः । रत्नार्थ-
विवाहे तु पत्नान्तरसन्धेः पुत्रपौत्रादिसन्धेऽपि इच्छाकालः-
एकस्तत्रापि द्वितीयमात्रविवाहः कर्तुं शक्यते द्वितीयादि-
विवाहकरणेच्छायान्तु तत्समये अर्कविवाहं कृत्वा चतुर्थ्यादि-
विवाहः कर्तुं शक्यते इति तत्र तु पूर्वोक्तपत्नीसम्पत्त्यपेक्षेति
विशेषः । रत्नार्थविवाहस्तु सवर्णाविषयः असवर्णाविषयश्चेति ।

तदेवं सवर्णांमात्रविषयकैकविवाहमात्रपक्षस्य विपक्षसम्प्र-
तस्य अपाकरणेन “कति विवहेत्” इत्यपेक्षायां बह्वीः युगपत्

बहुविवाहवादः ।

३७

क्रमशो वा विवहेत् इत्याकाङ्क्षापूरणेन सपत्ने स्त्रिरीकृते
इदानीं का विवहेदित्याकाङ्क्षापरिपूरणार्थमभिधीयते ।

सवर्णाये द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्त्रुः क्रमशो वराः ॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च सा च विशः स्मृते ।

ते च सा चैव राज्ञश्च ताश्च सा चाप्यजन्मनः ॥

इति मनुवचनम् (अग्रे) स्वीकृतधर्मरतिपुत्ररूपविवाह-
फलत्रयमध्ये श्रेष्ठे धर्मे इत्यर्थः निमित्तार्थे सप्तमी तथा च
धर्मनिमित्ते (दारकर्मणि) दारत्वसम्पादके संस्काररूपे क्रिया-
कलापे (द्विजातीनां सवर्णां प्रशस्ता) सुनिभिर्विहिता (तु)
पुनः (कामतः) रतिकामतः बहुपुत्रकामतश्च (प्रवृत्तानाम्)
तदुपायसाधनार्थं यत्नवतां दारकर्मणीत्यनुवच्यते (इमाः)
वक्ष्यमाणाः सवर्णादयः (क्रमशः) वर्णक्रमेण (वराः) विहित-
त्वेन श्रेष्ठा इत्येवमर्थपरम् । तासां च वरत्वं पिण्डदानयोग्य-
धनविशेषहारिपुत्रोत्पत्तिसाधनत्वात् तथा च सवर्णाया
अलाभे अनन्तरवर्णाम्, तस्या अप्यलाभे तदनन्तरवर्णां विवहे-
दिति समुदितार्थः । अत्राप्येकत्वमविवक्षितं प्रागुक्तयुक्तेः,
इच्छाया निरङ्कुशत्वाच्च यावदिच्छं तावद्विवाहस्योचितत्वात् ।
एतदभिप्रायेणैव एतत्समानार्थकस्य

भार्याः कार्यः सजातीयाः सर्व्वेनां श्रेयस्यः स्मृति

मुख्यः कल्पसामुद्रिकस्य चतस्रो ब्राह्मणस्य

तिस्रो राजन्स्य, द्वे वैश्यस्येति ।

पैठीनसिवचनस्य तात्पर्यावद्योतनार्थं दायभागकृता चतुरादिसंख्या जात्यवच्छेदेनेत्युक्तम् चतुर्जात्यवच्छिन्नतया विवाहं व्यवस्थापयता च तेन एकैकवर्णाया अपि पञ्चादिसंख्या न विरुद्धेति द्योतितं तच्च इच्छाद्यानिरङ्कुशत्वेनैव प्रागुक्तवचनजातेन विवाहबहुत्वप्रतिपादनेन च सुदृक्कमित्युत्पश्यामः ।

प्रार्थने चातिरागे च आद्यावेकापि च द्विज । ।

इति प्रागुक्तपुराणवचनेनापि धर्मकार्यार्थं सवर्णा विवाहा बहुपुत्रेच्छासामतिरागे च असवर्णा अपि विवाह्येति प्रतिपादितम् । अत्रैकानेकाग्रव्यर्थेभ्यश्च सवर्णासवर्णापरत्वं तथा दर्शितं प्राक् । रत्वर्थं पुत्रपौत्रादिमतः आद्यावतश्च चतुर्थादिविवाहसिद्ध्यर्थमर्कविवाहं प्रतिपादयता च प्रागुक्तेन ग्रीनकवचनेन चतुर्थादिपदात् बहुविवाहस्यापि विहितत्वसम्भ्रम्यते । तत्र एकत्वसंविधितमिव्यप्युक्तम् । अत एव पुत्रकामेण सौभरिणा एकदेव बह्वरः अक्षिया व्यूढा इति पुराणनिर्देशः । सोऽप्यतानुग्राहकः ।

इत्येवं रतिकामस्य बहुपुत्रकामस्य च सवर्णासवर्णागतबहुत्वविषयके विवाहे व्यवस्थापिते प्रतिवादिना यत् मनुवचनम् परिसंख्यापरत्वेन कल्पितं तत् प्रतिवक्तव्यम् ।

तथा हि मानववचनस्य यत् परिसंख्यापरत्वं कल्प्यते तत् कस्य हेतोः ? न तावत् तस्य परिसंख्याकल्पकं किञ्चित् वच-

नोक्तंरमसि, नापि युक्तिः, न वा प्राचीनसन्दर्भसम्पत्तिः ।
तथा च असति परिसंख्याकल्पकवचनयुक्त्यादौ दोषत्रयप्रस्तां
परिसंख्यां स्वीकृत्य मानववचनस्य यत् दोषत्रयकलङ्कपङ्के
निक्षेपणं कृतं तत् केवलं स्वाभीष्टसिद्धिमनीषयैव । पारि-
संख्यायां हि

श्रुतार्थस्य परित्यागात् अश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।

प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका इति ॥

श्रुतार्थत्यागाश्रुतार्थकल्पनप्राप्तबाधरूपं मीमांसाशास्त्रसिद्धिं
दोषत्रयं स्वीकार्यं तस्य च सति गत्यन्तरे नैवाङ्गीकार्यता ।
तत्र प्राप्तिश्च शास्त्रतो रागतो वा नियता । एवञ्च प्रागुक्त-
रीत्या मानववचनस्य अप्राप्तिप्रापकत्वरूपोत्पत्तिविधिपरतये-
षोपपत्तौ न परिसंख्यापरत्वम् । न च सवर्णाविवाहस्य
प्राप्तत्वेन तदंशेऽनुवादापत्तिः, धर्म्यकामस्य सवर्णाविवाहस्य
प्राप्तत्वेऽपि विशिष्टरतिपुत्रकामयोरप्राप्ततया तत्तत्कामना-
वतश्च तत्तत्फलसिद्धये प्रवृत्त्यौपयिकत्वेनोत्पत्तिविधित्वसम्भ-
वात् यथा “खादिरे पशुं बध्नाति” इत्यादिवाक्येन नित्यपा-
गाङ्गतया प्राप्तस्यापि यूपस्य “खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत”
इति वीर्यकामवतः खादिरत्वविधानमेवं विशिष्टफलस्य अप्राप्तेः
तदंशे उत्पत्तिविधित्वं सम्भवत् केन वार्येत ।

विधिरत्नलभप्राप्तौ नियमः पालिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥

इति भट्टोक्तस्य परिसंख्याहेतुभूतस्य तत्तदन्ययोः पक्षयोः प्राप्तिरूपस्य न चात्र सम्भवोऽस्ति । तथा हि (तत्र) श्रुतपदार्थे (अन्यत्र) अश्रुतपदार्थे च प्राप्तिः केनचित् ? शास्त्रेण सम्भवोऽस्ति । येन तस्यां सत्यां श्रुतार्थत्यागः, अश्रुतार्थकल्पनम्, रागतः शास्त्रतो वा प्राप्तस्य बाध इत्येवं दोषत्रयं स्वीकार्यं तच्च गत्यन्तरे नैवाङ्गीकार्यमित्युक्तम् । प्रकृते च श्रुता सवर्णा असवर्णा च विवाहकर्म्मत्वेन, इमा इति इदमः पुरोवर्त्तिनीनामेव निर्देशकत्वेन अग्रिमवचने च सवर्णाया असवर्णायाश्च स्वस्वपदेन निर्देशेन च तासामेव विवाहकर्म्मत्वावगमात् । ततश्चात्र विहितं सवर्णागतम् असवर्णागतञ्च विवाहकर्म्मत्वं कस्मिन् ? शास्त्रान्तरेऽवगतम् कस्मिन् ? वा सवर्णासवर्णाभिन्नानां सङ्कीर्णवर्णानां विवाहकर्म्मत्वं प्राप्तं येन मानववचनस्य विवाहकर्म्म-तथा प्राप्तिः सम्भवकथनेन इतरनिषर्त्तकपरिसंख्यापरत्वं कल्प्यते ।

यथा “इमामगृह्णन् रश्ननामृतस्य” इत्यादौ यज्ञाङ्गपञ्चालभने गर्हभाश्रादेः रश्ननाग्रहणप्राप्तौ प्रवृत्तेन “इत्याभिधानीमादत्ते” इत्यादिवाक्येन अस्याभिधानीरूपाश्वबन्धनरज्जुग्रहणं विधातुं न शक्यते प्राप्तत्वात् । अतः श्रुतविषये अश्रुतविषये च प्राप्तौ श्रुतार्थपरित्यागेन अश्रुतार्थकल्पनेन प्राप्तस्यापि बाधेन इतरनिषेधस्तत्र कल्प्यते ।

तथा हि “अस्याभिधानीमादत्ते” इति वाक्यस्य स्वार्थपरत्वे “इमामगृह्णन् रश्ननामृतस्य” इति शास्त्रेण तस्य यज्ञाङ्गपञ्चोः रश्ननाग्रहणस्य प्राप्तत्वेन विधित्वासम्भवः । अतस्तद्वाक्ये

अश्वाभिधानीपदम् अश्वातिरिक्तगर्हभादिरशनायाम्, आदत्ते इति पदं च ग्रहणाभावे लाक्षणिकं, तथा च अश्वातिरिक्त-रशनां न गृहीयादिति वाक्यार्थः सम्पद्यते । एवं च स्वार्थ-परित्यागेन अन्यार्थकल्पनेन सामान्यशास्त्रेण प्राप्तस्य गर्हभा-दिरशनाग्रहणस्य बाधेन परिसंख्यापरत्वमगत्या कथ्यते । नैवमत्र उक्तदोषत्रयप्रस्तायाः परिसंख्यायाः सति गत्वन्तरे प्राप्तायां वीजमस्ति चेनामत्या तत्स्वीकारः । न चात्र विभिन्नपुत्रकामस्य विभिन्नरतिकामस्य च सवर्णाया असवर्णाया वा विवाहवेदकं किञ्चित् शास्त्रमस्ति । नापि रागतः प्रार्थि-सम्भवः । यथा “पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीत” इति वाक्येन रामतः प्राप्तस्य पञ्चनखभोजनस्य विधानासम्भवेन पञ्चनख-पदं शशादिपञ्चनखभिन्ने, भुञ्जीतेति पदञ्च न भुञ्जीतेति भोजनाभावे च लाक्षणिकमेवञ्च शशादिपञ्चकभिन्नपञ्चनखान् न भुञ्जीतेति तत्र वाक्यार्थः सम्पद्यते तत्र च अतार्थस्य पञ्च-नखपञ्चकरूपस्य परित्यागेन, अतार्थस्य तदतिरिक्तभोज-नाभावस्य कल्पनेन, रागप्राप्तस्य शशादिभिन्नपञ्चनखभोज-नस्य बाधेन च परिसंख्या दोषत्रयप्रस्ताप्यगत्या स्वीक्रियते । नैवमत्र सम्भवति, सवर्णाया असवर्णाया वा विवाहस्य प्राग्-दर्शितशास्त्रादिभ्यः अलौकिकसंस्कारापादकरूपतया शास्त्र-मन्तरेण रागतः प्राप्तभावात् । ततश्च तत्तदन्ययोः प्राप्ति-रूपस्य परिसंख्यावीजस्य प्रकृतेः सम्भवात् कथङ्कारं मानव-वचनस्य परिसंख्यापरत्वं स्यात् ।

किञ्च विवाहस्य रागप्राप्तत्वाङ्गीकारे प्रथमविवाहस्यापि
रागप्राप्ततया

सवर्णा स्त्रियसङ्गहेदित्वादि ।

मनुवचनस्यापि परिसंख्यापरत्वापत्तिः दुर्वारैव । स्त्रोक्त-
तच्च विद्यासागरेणाप्यस्य वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वमतः स्त्रोक्त-
विरुद्धतया प्रत्यवस्थाने तस्य विमृश्यकारिता कथङ्कारं तिष्ठेत्
सप्रा च विवाहस्य अलौकिकसंस्कारापादकत्वेन न रागप्राप्तत्वं
तथा प्रतिपादितं पुरस्तात् । किञ्च परिसंख्यायामितर-
निवृत्तिरेव विहिता विधिप्रत्ययार्थाश्रयत्वस्यैव विहितत्वात्
“अस्माभिधानीमादत्ते” इत्यादौ च अस्मातिरिक्तरश्नाग्रहणा-
भाव इष्टसाधनं तादृशग्रहणाभावेन इष्टं भावयेदिति वा, “पञ्च
पञ्चनखान् भुञ्जीत” इत्यादौ च शशादिपञ्चकभिन्नपञ्चनख-
भोजनं न इष्टसाधनम् इति तत्र तत्र विध्यर्थः फलितः
तत्र च अश्वरश्नाग्रहणे शशादिभोजने च तत्तद्विधेरौदासीन्यः
मेवेत्येवं परिसंख्यासरणौ स्थितायां मानववचनेऽपि सवर्णाया
असवर्णाया वा विवाहे विधेरौदासीन्यमेव वाच्यं, केवलां तदति-
रिक्तविवाहाभाव एव विहितः स्यात् तथा च क्षत्रियादीनाम्
असवर्णानां कथं विवाहसिद्धिर्भवेत् । ततश्च क्षत्रियादिविवा-
हस्याविहितत्वेन तद्गर्भजातसन्तानस्यानौरसत्वापत्तिः । किञ्च
क्षत्रियादिगर्भजातपुत्राणां विभागकथनादेव तद्विवाहस्य
विहितत्वं मनोरभिमतमिति प्रतिभाति । तद्विरोधेन तेन
क्षत्रियाद्यसवर्णविवाहविधानस्य परिसंख्यापरत्वं कथं कथ्येत

ततश्च रतिशब्दस्य हन्ते पूर्वनिर्द्देशेऽपि विधिकाले सर्वान्ते परामर्श इति न काचिदनुपपत्तिः ।

इत्येवमर्थवादोल्लिखितफलत्रयानुसारेण पुत्रकामो विवहेत्, धर्मकामो विवहेत्, रतिकामो विवहेत् इत्येवं विधित्रयं कल्प्यं यद्यपि मनुवचने समुचितपुत्रादिफलश्रुतेः समुचित-फलार्थतया एक एव विधिः कल्पयितुं युक्तः तथापि

पुत्रार्थं क्रियते भार्या पुत्रः पिण्डप्रयोजन इति वचने
लोकानन्तरं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।
यस्मात् तस्मात् स्त्रियः सेव्या भर्तव्या च सुरक्षिता इति ।

याज्ञवल्क्यवचने च प्रत्येकफलश्रुतेः प्रत्येकफलार्थत्वेनापि विध्यन्तरकल्पनावश्यकौ । कल्पितेषु च तेषु विध्यन्तरेषु न समुचितफलार्थत्वेन विशिष्टविधिकल्पना निष्प्रयोजनत्वात् अत एव यः पशुकाम इत्यादिना प्रतिपदादिषु एकैकफल-कतया तत्तद्व्यागं विधाय सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यादिना प्रतिपदादिषु पश्चादिफलकत्वेन विहितानामपि सर्वशब्देन प्रत्येकरूपेणैव परामर्शात् समुचितरूपेण न तत्र तत्तत्फलार्थ-त्वेन दर्शादेर्विधानम् अपि तु प्रत्येकफलार्थत्वेन तत्तत्कामना-सहकारेण च दर्शादेः प्रयोगभेदेनैव तत्तत्फलसिद्धिरिति

योगसिद्धिर्व्यार्थस्योत्पत्त्ययोगित्वादिति

जैमिनिना योगसिद्ध्याधिकरणे सिद्धान्तितं तदनुसारेणा-चापि प्रत्येकफलार्थत्वेन विधित्वकल्पना । तत्र सर्वेभ्य इति सर्वशब्दस्यैव

सवर्णां गृह्णा च, गृह्णस्य गृह्णैवेति । तस्य च परिसंख्यापरत्व-
कल्पने श्रुताभ्यः एव सवर्णासवर्णाभ्यः अतिरिक्तविवाहनिषेध-
परत्वं वाच्यं ततश्च कथङ्कारम् असवर्णातिरिक्तमात्रं निषेधेत ।
तथा च तथा कल्पनम् अर्हज्जरतीयन्यायमनुहरति । न हि

ययकः ययकी गोधा अग्री कूर्कश्च पञ्चमः ।

भक्ष्यान् पञ्चमखेष्वाङ्गः ।

इति मनुवचने श्रुतात् ब्रह्मादिपञ्चकादतिरिक्तपञ्चनख-
भोजनस्य निषेधके तन्मध्ये कस्यचिदेकस्यैव निषेधः कल्पयितुं
शक्यते । एवमिहापि इमा इति पदेन परामृष्टानां मध्ये
एकस्या एव परिसंख्याविषयत्वमयुक्तमेव । किञ्च श्रुतयोः
सवर्णासवर्णाविवाहयोर्व्यभेदे किं सवर्णाविवाहस्य परिसंख्या-
परत्वम् आहोस्वित् असवर्णाविवाहस्य ? न तावदाद्यः रति-
कामानां सवर्णातिरिक्तविवाहस्य निषेधे चन्द्रियादीनामसवर्ण-
तथा तद्विवाहस्यापि निषेधापत्त्या तदनिष्टापातात् नापि
द्वितीयः असवर्णातिरिक्तविवाहनिषेधे बन्ध्यत्वादिनिमित्तेनापि
सवर्णाविवाहनिषेधापत्तेः । असति च शास्त्रान्तरे तन्निषेधपरत्वं
कल्प्यते इति चेत् तदा सवर्णाविवाहस्यापि अस्मिन्नेव मनुवचने
विधानेन एतस्यैव शास्त्रान्तरतया जागरूकत्वात् तन्निषेधानुप-
पत्तेः । एतेन मानववचनस्य खेति पदं निगुञ्ज असवर्णा-
विवाहस्य परिसंख्यापरत्वकल्पनं निर्युक्तिकमसङ्गतञ्च । ततश्च
असवर्णाविवाहस्य कचिदपि शास्त्रेऽप्राप्ततया तस्योत्पत्तिविधि-
त्वौचित्ये स्थिते तदङ्गे परिसंख्यापरत्वकल्पनमतीव प्रामादिकम् ।

किञ्च कामनावाचकपदसमभिव्याहारे विधेः परिसंख्या-
परत्वं कथञ्चिदपि न सम्भवति । तथा हि “स्वर्गकामो यजेत”
इत्यादिना विधिप्रत्ययार्थम् इष्टसाधनत्वं यागे बोधयता कामना-
विषय एवं इष्टं बोध्यते तथा च यागः स्वर्गसाधनं यागेन
स्वर्गं साधयेदिति वा तत्र वाक्यार्थः । परिसंख्यायाश्च इतर-
निवृत्तिपरत्वेन कामनाविषयफलस्य कस्मिन् विषये साधनत्वं
शास्त्रं बोधयेत् ? तथा च “पुत्रकामो रतिकामो वा विवहेत्”
इति वाक्येन विवाहेन पुत्रं रतिं वा साधयेत् विवाहो वा
तत्तद्वफलस्य साधनमिति बोध्यते तत्र विधेः परिसंख्यापरत्वे
असवर्णाविवाहो नेष्टसाधनमिति बोधे अनयितव्ये विवाहस्य
पुत्ररतिसाधनत्वं नावगम्यते किन्तु तदतिरिक्तविवाहे अनिष्ट-
साधनत्वमात्रं ततश्च तत्तत्कामनावतः न तत्र प्रवृत्तिः । विधे-
श्चैष स्वभावः यत् स्वविषये समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यकामनावि-
षयफलसाधनतां बोधयन् तत्तत्कामनाविशिष्टं नियोज्यं पुरुषं
स्वविषये प्रवर्त्तयति । प्रकृते च असवर्णातिरिक्तविवाहस्य निषेध-
परत्वे कथङ्कारं तत्तत्फलकामनया तत्र प्रवृत्तिः सम्भवेत् ।

द्वत्येवं परिसंख्यापरत्वरूपाभिनवार्थकल्पनया स्वाभीष्ट-
सिद्धये असवर्णातिरिक्तविवाहनिषेधपरत्वं यत् व्यवस्थापितं
तन्निर्भूलं निर्युक्तिकं खलूपोलकल्पितं प्राचीनसन्दर्भासम्मतं परि-
संख्यासरण्यननुसृतं बहुविरोधग्रस्तञ्च प्रमाणपरतन्त्रैस्तान्त्रिकै-
रश्वघेयमेव । तस्य निवारणार्थं यद्यपि प्रयास एवानुचितः
तथापि पण्डितस्मन्यस्य स्वाभीष्टसिद्धये तत्रायहवतः परि-

संख्यारूपार्थकल्पनरूपावलेपवतश्च तस्यावलेपखण्डनेन तदाक्ये
विश्वासवतां संस्कृतपरिचयशून्यानाम् तदुक्तावितपदव्या बहु-
लदोषप्रस्तावोभनाद्यैव प्रयत्नः कृतः । परिशेषे इदमपि
खेदेन प्रकाशते “यत् ईदृशपरिसंख्याकल्पनायाः निरासाय
लेखनी व्यापारमासादयति, तादृशार्थकल्पने च ग्राह्यतया
विश्वासः” अहो वैदग्धी प्रज्ञावतो विद्यासागरस्य “यत् अकि-
ञ्चित्कराभिनवार्थप्रकाशनेन बहवो लोका व्यामोहिता इति”
इत्यलमकिञ्चित्करपरिसंख्याकल्पनायोद्धार्यमनल्पजल्पनेन ।

तथा च रतिकामः बहुपुत्रकामश्च सवर्णा असवर्णाश्च बह्वी-
र्षिन्देतेति सकलवचनतात्पर्यार्थ इति सिद्धम् ।

ओं तत्सन् शिवम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचितः बहुविवाहवादः

समाप्तः ।

संवत् १८२८ ।

2170
5

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts
□
1996**